

KUR'AN-I KERİM'DE AKIL VE AKLIN DEĞERİ MESELESİ

I. KUR'AN-I KERİM'DE AKIL VE AKLA DELALET EDEN KAVRAMLAR VE BU KAVRAMLARIN KAZANDIKLARI MANALAR

Yrd. Doç. Dr. Naim ŞAHİN*

Kur'an-ı Kerim'de bulunan altı bin iki yüz kûsûr ayetin⁽¹⁾, tekrarlamalarla birlikte onda birine yakını, aklın çeşitli kullanım ve fonksiyonlarını gösteren taakkul, tefekkür, tedebbür, anlama, nazar, idrâk etme, ibret alma vb. ayetler teşkil eder. İnsanlara insan olma şerefini kazandıran aklın, Kur'an-ı Kerim'de nasıl kullanıldığını, ne manâlara geldiğini ve ne kadar yer verildiğini, müteradiflerinin neler olduğunu belirtmeye çalışalım.

A) Akıl, Ülü'l-Elbâb, Ülü'n-Nühâ, Hicr

Kur'an'da akıl (عقل), kırk dokuz yerde⁽²⁾ fiil ve sıfat olarak zikredilmiştir. Gerek ayetlerde ve gerekse hadislerde aklın mahiyetinin ne olduğu, onun nasıl çalıştığı, hangi kısımlara ayrıldığı vb. hususlarda herhangi bir açıklama bulunmamaktadır. Ancak akıl kökünden türetilen çeşitli kullanışlarla karşılaşmaktayız. Kırk dokuz yerde geçen aklın; yirmi iki yerde "يعقلون", yirmi dört yerde "تعقلون", bir yerde "يعقل"⁽³⁾, bir yerde "نعقل"⁽⁴⁾, bir yerde de "عقلوه"⁽⁵⁾ şeklinde kullanıldığı görülmektedir. Aklın Kur'an'da isim olarak değil de fiil ve sıfat olarak geçmesinin sebebini görüşüne bizim de katıldığımız Hüseyin Aydın şöyle açıklamaktadır: "Akıl insanın bir kabiliyettir, ama en önemli bir kabiliyettir. Yalnız kendi başına çalıştığı zaman spekülâtif kalır.

* S. Ü. İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi, Konya.

(1) İbni Kesir, Hadislerle Kur'an-ı Kerim Tefsiri, (Tçv. Bekir Karlığa, Bedrettin Çetiner), İstanbul, 1983, I, s. 310

(2) Bakara 2/44, 73, 75, 76, 164, 170, 171, 242; Âl-i İmrân 3/65, 118; Mâide 5/58, 103; En'âm 6/32, 151; A'râf 7/169; Enfâl 8/22; Yûnus 10/16, 42, 100; Hüd 11/51; Yûsuf 12/2, 109; Ra'd 13/4; Nahl 16/12, 67; Enbiya 21/10, 67; Hacc 22/46; Mü'minûn 23/80; Nûr 24/61; Furkân 25/44; Şuarâ 26/28; Kasas 28/60; Ankebût 29/35, 43, 63; Rûm 30/24, 28; Yâsîn 36/62, 68; Saffât 37/138; Zümer 39/43; Mü'min 40/47; Zuhuf 43/3; Câsiye 45/5; Hücurât 49/4; Hadid 57/17; Haşr 59/14; Mülk 67/10.

(3) Ankebût 29/43.

(4) Mülk 67/10.

(5) Bakara 2/75.

Ancak insanın diğer kabiliyetleri ve bilgi aktarı ile birlikte çalışırsa sıhhatli neticeler ortaya koyar. Çünkü insan bir davranışında, bir bilgi aktarının gerçekleşmesinde bütünü ile vardır. İnsanın tek tek kabiliyetlerinin yalnız başlarına bir başarıya ulaşamayacağını bilen Tanrı, insanın ayrı ayrı kabiliyetlerine değil, kabiliyetlerinin toplamına ya da bütün kabiliyetlerinin bütününe hitap etmiştir. İşte bu kabiliyetlerin bütününe verilen ad Kur'an'da "Kalp" dir. ⁽⁶⁾

Kur'an'da akıl manasına müteradif olarak "elbâb"⁽⁷⁾ kavramı onyedinci yerde "أولو الأبواب"⁽⁸⁾; "نهی"⁽⁹⁾ kavramı iki yerde "أولو النهی"⁽¹⁰⁾; "بصر"⁽¹¹⁾ kavramı bir yerde "أولو الأبصار"⁽¹²⁾; "حجر"⁽¹³⁾ kavramı da bir yerde "نهی حجر"⁽¹⁴⁾ şeklinde kullanılmaktadır. Bunların tekil değil de çoğul olarak kullanılmalarının hikmeti ise yine kabiliyetlerin toplamına işaret etmesinden dolayıdır. Bunların yanında Kur'an'da "أحلام"⁽¹⁵⁾ ve "رشد"⁽¹⁶⁾ kavramları da akıl manasına kullanılmışlardır. Böylece Kur'an'da akıl ve onun müteradifleri olan kavramların sayısının yetmiş dördü bulunduğu görülmektedir. Ayrıca aklın zıddı olarak "سفيه"=beyinsiz kavramı "سفهاء" şeklinde Kur'an'da altı yerde⁽¹⁷⁾

(6) Hüseyin Aydın, Muhasibi'nin Tasavvuf Felsefesi, Ankara, 1976, s. 47.

(7) Elbâb (ألباب) lügatte; noksanlıklardan, kusurlardan uzak olan akıl manasına gelen (لب) kelimesinin çoğuludur. Ebu'l-Kasım Ragıp el-İsfehâni, el-Müfredat fi Ğaribi'l-Kur'an, Mısır, trs. s. 673.

(8) Bakara 2/179, 197, 269; Âl-i İmrân 3/7, 190; Mâide 5/100; Yûsuf 12/111; Ra'd 13/19; İbrahim 14/52; Nûr 24/44; Sâd 38/43; Zümer 39/9, 18, 21, 29; Mü'min 40/54; Talâk 65/10.

(9) (نهی-ينهى-نهياً) den türetilen (النهي) lügatte; batıla ve fena şeylere uymaktan men eden akıl manasına gelen (التهية) kelimesinin çoğuludur. Ragıp el-İsfehâni, a. g. e. s. 774.

(10) Tâ-hâ 20/54, 128.

(11) (بصر-يبصر-بصراً) lügatte görmek, bakmak, ilim, tecrübe, ibret vb. manalarının yanında kalbin idrak etme gücüne de "بصر، بصيرة" adı verilir. Ragıp el-İsfehâni, a. g. e. s. 63.

(12) Haşr 59/2.

(13) (حجر-يحجر-حجراً) den türetilen (حجر) lügatte insanın kendisine yakışmayan fiil ve davranışlarda bulunmaktan alıkoyan akıl manasına gelir. Ragıp el-İsfehâni, a. g. e. s. 156.

(14) Fecr 89/5.

(15) Tûr 52/32; (الحلم) lügatte insanın nefsini öfkeli iken zabt u rabt altına almasıdır. Çoğulu ise (أحلام) olup Kur'an'da (مقول) manasına kullanılır. Ragıp el-İsfehâni, a. g. e. s. 184.

(16) Hûd 11/78, 87; Enbiyâ 21/51; (رشد-يرشد-رشداً) den türetilen (الرشد) lügatte hidayet ve doğruluk manasına gelir. Sapmak manasına gelen (الغي) kelimesinin zıddıdır. Ragıp el-İsfehâni, a. g. e. s. 285.

zikredilmektedir. Buraya kadar Kur'an'da geçen akıl ve onun müteredifleri olan kavramları vermeye çalıştık. Şimdi de konumuzla ilgili ayetlere değinmeye çalışacağız. Allah Kur'an'ı Cebrail vasıtasıyla Hz. Muhammed (S)'e yirmi üç yılda arapça olarak indirmiştir⁽¹⁸⁾. Zira arapça dillerin en basiti, en açığı ve en geniştir⁽¹⁹⁾. Kur'an'ın arapça olarak indirilmesinin sebeplerinden biri de bütünüyle anlaşılıp bilinmeyen herhangi bir noktasının bulunmamasıdır. Bu nedenle Kur'an akıl sahiplerine düşünüp ibret almaları için⁽²⁰⁾ indirilmiş şerefli ve mübarek bir Kitap'tır⁽²¹⁾. Kur'an kendi özelliklerini belirtirken doğrudan doğruya akıl sahiplerini muhatap almıştır. Allah'tan sakınanların, bir tek Tanrı inancına ulaşanların, öğüt ve ibret alanların sadece akıl sahiplerinin olduklarını belirtmektedir⁽²²⁾. Buna karşılık emir ve yasaklara uymamayı da akılsızlığa, düşüncesizliğe bağlamıştır⁽²³⁾. Zaten bilindiği gibi Kur'an'ın gerçek indirilme sebebi bir akıl varlığı olan insanın her yönden eğitilmesi ve öğretilmesi, kabiliyetlerinin geliştirilmesidir. Bu sebepten dolayı Kur'an muhtelif ayetlerde tabiat içindeki bir çok eşya ve hadiseyi insan akli ve tefekkürünün önüne sermiş, onun düşünmesini ve muhakeme etmesini istemiştir.

Kur'an'ının bizden akletmemizi istediği ayetleri çok genel olarak üç bölüm altında ele almamız mümkündür. Meselâ, bunlardan ilki akıl nimeti ile donatılmış olan insan varlığıdır. O, insanın yaratılışı ile ilgili olan evreleri bir bir açıklarken⁽²⁴⁾ diğer taraftan da insanın kısa ve uzun ömürlü olmasının hikmetlerini⁽²⁵⁾ zikretmeyi de ihmal etmez.

İkincisi ise, âlem ve onda cereyan eden olayları dile getiren kevnî ayetlerdir. Kur'an bu tür ayetlerde; gece ve gündüze, göklerin ve yerin yaratılışına, gökteki varlıklara, yere ve yerdeki varlıklara bakıp düşünebilecek kimselerin sadece akıl sahibi kimselerin⁽²⁶⁾ olabileceğini belirtir. Hz. Peygamber "Göklerin ve yerin yaratılışında, gece ile gündüzün birbiri ardınca gelip gidişinde

(17) Bakara 2/13; En'âm 6/140; A'râf 7/66, 67, 155; Cin 72/4.

(18) Yûsuf 12/2; Zuhrûf 43/3.

(19) İbni Kesîr, a. g. e. VIII, s. 4030.

(20) Enbiya 21/10.

(21) Sâd 38/29.

(22) İbrahim 14/52; Zümer 39/9.

(23) Bakara 2/171; Enbiya 21/67; Furkân 25/44; Haşr 59/14.

(24) Mü'min 40/67.

(25) Yâsîn 36/68.

(26) Bakara 2/164; Âli İmrân 3/190; Ra'd 13/11; Nahl 16/12; Tâhâ 20/54; Mü'minûn 23/80; Nûr 24/44; Ankebût 29/63; Rûm 30/24; Zümer 39/21; Hadid 57/17.

akıl sahipleri için elbette ibret verici deliller vardır "(27) ayeti nazil olduğunda, "bu ayeti okuyup ta onun hakkında düşünmeyenlere yazıklar olsun"(28) şeklinde bir ifade kullanarak akletmenin önemine değinmiştir. Gerçekten de bu vb. ayetler düşündürücüdür. Çünkü eğer üzerinde yaşadığımız dünya mihverî etrafındaki mevcut hareketinden daha hızlı veya daha yavaş dönecek olsaydı, yahut ta bulunduğu yerden biraz daha uzak veya yakın bulunsaydı hayat kaynağı olarak vafettiğimiz güneş ya her tarafı yakar yahut ta soğuktan herşey mahvolup giderdi. Onun dönüşü kör bir tesadüfün eseri değil, âlim, hakîm ve kadîr olan Yüce Allah'ın tedbiridir. Ona yaşayışımızı devam ettirebileceğimiz kadar bir sür'at vermiştir.

Üçüncü olarak da âhiret hayatını düşünme ile ilgili ayetlerdir. Bu ayetlerde Kur'an, düşünüp akleden kimseler için âhiret yurdunun daha hayırlı ve bâkî olduğunu, dünya hayatının ise gelip geçici, bir oyun ve oyalanmadan başka bir şey olmadığını beyan eder(29). Burada dünya hayatının bir oyun ve oyalanma yerine benzetilmesinin sebebi, çok kısa olmasından dolayıdır. Akıllı insan hiç şüphesiz, oyun ve oyalanmaya dalmaz ve onun geçici menfâtlarına aldanmaz.

Kur'an'da, yukarıda zikretmiş olduğumuz ayetlerde geçen akıl sahiplerinden başka bir de akılsız, sağır, dilsiz, kör vs. diye vasıflandırılan kimseler vardır. Kur'an bu tür insanlara "سفيه = beyinsiz" ismini vermektedir. Sefih lügatte; tutum ve gidişatında hafiflik olan kimsedir ki, aklın noksan olmasından neş'et eder(30). Yani ucu budalalığa varan hafiflik, fikirsizlik, temkinsizliktir ki, mukabili ise ağırbaşlılık, olgunluk ve tam akıllılıktır. Sefih yine, akılla değil de heva ve hevese tâbi olarak zevk ile hareket etmek manasına da gelmektedir(31). Münafıklar ise, bu kavramı budala manasına kullanmışlardır(32). "Onlara, müslümanların inandığı gibi, siz de inanın denilince de "beyinsizlerin inandığı gibi mi inanalım" demişlerdir. İyi bilin ki, asıl beyinsizler kendileridir. Fakat onlar hakikati bilmezler"(33). Zira onların bu gerçeği idrak edebilecek akılları yoktur. Hz. Musa'nın (Kur'an lisanı ile) ". . . aramızdaki beyinsizlerin

(27) ÂÂl-i İmrân 3/190.

(28) Tefsiru'l Kurtubî, Beyrut, 1376/1957, IV, s. 310.

(29) En'am 6/32; Kasas 28/60.

(30) Ragıb el-İsfehânî, a. g. e. s. 343.

(31) Elmalılı Hamdi Yazır, Kur'an Dili, Eser Neşriyat, 1979, I, s. 234.

(32) a. e. s. 234.

(33) Bakara 2/13.

yaptıklarından ötürü bizi yok eder misin Allah'ım!" diye Rabbine niyazda bulunuşunda inkârcılar beyinsizlikle nitelendirilmiştir. Ve yine onlar beyinsizlikleri yüzünden mahvolmuşlar ve sapıtmışlardır⁽³⁴⁾. Kur'an bu beyinsizlerin aynı kavramı peygamberler için kullandıklarını zikretmekte, fakat onların beyinsiz değil sadece ve sadece Allah'ın peygamberleri olduğunu da hemen belirtmektedir⁽³⁵⁾. Böylece Kur'an, akılsızları yerip onlara çeşitli isimler verirken diğer yandan da akıllı ve akıl sahiplerini yüceltmıştır. Ancak aklın yücelmesini ise ilme bağlamıştır.

1) Bir Akıl-Bilgi Münasebetinden Söz Edilebilir mi?

Kur'an insanı taakkule, düşünmeye sevketmesini aklın otoritesinde ve ilmin önderliğinde yapmıştır. Yani, anlamak ve akletmek için bilmenin gerekliliği üzerinde durmuştur. "Biz bu misalleri insanlara veriyoruz, bunlara akıl erdirenlere ancak ilim sahipleridir"⁽³⁶⁾ buyurularak akıl erdirmenin sadece bilgili kimselere ait olduğu ifade edilmiştir. Yani ancak bilgi sayesinde insanın doğuştan getirmiş olduğu akıl kuvveti artmakta ve önü açılmaktadır. Bir başka ayette de ". . . bunu ancak ilimde derinleşmiş olan akıl sahipleri düşünebilir"⁽³⁷⁾ buyurulmakta, düşünebilmek için akıl sahibi olmak ve bunun için de ilim bakımından derinleşmek lazımdır. Bunu şöyle bir misalle açıklamak mümkündür: Akıllı bir göze, ilmi de bir projektöre benzetirsek, biz projektörle ne kadar uzağı aydınlatabilirsek, gözümüz de o kadar uzağı görebilme imkanına sahip olabilir. İşte biz ilmimizi, bilgimizi ne kadar arttırabilirsek ve çeşitlendirebilirsek, aklımız da o kadar uzağı görme, ince ve keskin düşünme imkan ve gücüne sahip olur.

İslâm gelmeden önce insanlar cehalet, kör bir taklid, hür düşünceden mahrum, tam bir gaflet içerisindeydiler. İşte İslâm insanlığa aklın itibarını ve ilmin efendiliğini hediye etmiştir. İlimle din hiçbir zaman çatışmamış, din, insanları devamlı ilme teşvik ederek "bilenlerle bilmeyenlerin bir olmayacağı"⁽³⁸⁾ düsturunu getirmiştir. Böylece İslâm ve dolayısıyla onun ana kaynağı durumunda bulunan Kur'an, körü körüne taklid ve cehalet hastalığının şifa kaynağı olmuş, âlimleri ve ilim sahiplerini cahillerle kıyas edilemeyecek vasıflarla yüce bir mevkiye getirmiştir. İnsanlardaki Allah korkusunun (takva) bile ancak ilim sayesinde olacağını Kur'an şu şekilde ortaya koymaktadır: "Allah'tan kulları

(34) En'am 6/140.

(35) A'raf 7/67.

(36) Ankebüt 29/43.

(37) Âl-i İmrân 3/7.

(38) Zümer 39/9.

içinde ancak âlim kimseler korkar⁽³⁹⁾. Bir başka ayette ise bilen ile bilmeyen arasındaki fark, gören ile görmeyen (kör) arasındaki farka benzetilmekte ve bu ikisinin bir tutulmasının mümkün olmadığı belirtilerek hakikatin ancak âlim ve temiz akıl sahibi kimseler tarafından bilinebileceği⁽⁴⁰⁾ ifade edilmektedir. İslâm Dini'ne göre akıl ve ilme uygun olan herşey eski ve yeni olsun makbuldür. İtibar eski ve yeniye değil, akıl ve dine uygun olanadır. İslâm'ın akla ve bilime bu kadar önem verdiği bilindiği halde, onu hâla çağdışı saymak, modern insanın akıl ve mantığına uymadığını söylemek akli bir kriterin ve kritiğin neticesinden ziyade katı bir taassubun ve bağnazlığın neticesi olsa gerektir.

Akli olmaktan çok efsanevî esaslara dayanan Yahudilik ve Hristiyanlığa inananların, İslâm'a karşı takındığı tavrın gerçek sebebi İslâm'ı akıl dışı görmelerinden değil daha ziyade kendi akıl dışı olan dinlerine inanmış olmalarından ve İslâm'ı din olarak kabul etmeyişlerinden kaynaklanmaktadır. Burada karşımıza bir problem daha çıkmaktadır: O da akıl ile dinin münasebeti nedir? Din olmazsa akıl bir fonksiyon icra edebilir mi? Yahut ta akılsız bir dinden söz edilebilir mi? Din ile akıl birbirini nefyeder mi? Diğer bir ifade ile akıl dinin, din aklın yerine geçebilir mi?

2) Din İle Akıl Bir Münasebet İçinde midir?

Bir çok düşünürre göre akıl, doğru yolu ancak dinin yardımı ile bulabilir. Din de ancak akıl ile anlaşılıp açıklığa kavuşabilir. Çünkü akıl bir temel, din ise bir bina gibidir. Bina olmadıkça temel bir manası kalmaz, temel olmadıkça da bina ayakta duramaz. Yine bunun gibi akıl bir göz ise, din de o gözün varlıkları görmesini sağlayan bir ışıktır. Gazzâlî'ye göre din, akli kaybederse ondan hiçbir şey zuhur etmez ve gözün nurunun kaybolmasıyla ışığın kaybolması gibi din de kaybolur. Eğer aksi olursa, gözün ışsızlıktan dolayı görmemesi gibi, akıl da pek çok şeyi görmekten aciz kalır⁽⁴¹⁾. Râğıb el-İsfehânî ve Gazzâlî'ye göre din, dıştan gelen bir akıl; akıl da insanın içinde bulunan ve içten bir dindir, bunlar birbirine destektirler⁽⁴²⁾. Dinin dıştan bir akıl olması sebebiyle Allah Kur'an'da; "inkâr edenlerin durumu, bağırma ve çağırmandan başkasını duymayarak haykıranlar gibidir. Sağırdırlar, dilsizdirler, kördürler, bu yüzden akledemezler"⁽⁴³⁾ buyurarak akıl ismini kâfirden kaldırmıştır⁽⁴⁴⁾. Hakikatte bunlar

(39) Fâtır 35/28.

(40) Ra'd 13/19.

(41) S. Hayri Bolay, Aristo Metafiziği İle Gazzali Metafiziğinin Karşılaştırılması, İstanbul, 1980, s. 241.

(42) Ebu'l-Kasım Rağıb el-İsfehani, Mutluluğun Kazanılması (Tçv. Lütfi Doğan), İstanbul, 1974, s. 126; S. Hayri Bolay, a. g. e. s. 241.

sağır, dilsiz ve kör değiller; fakat hakikati düşünemedikleri ve akıllarını da kullanamadıkları için sağır, dilsiz ve kördürler. Allah bunun için onlardan akıl ismini kaldırmış ve böylece *akıla din* adını vermiştir⁽⁴⁵⁾.

İslâm Dini'in temel kaynağı olan Kur'an'daki bir çok ayette insanın hakikati elde etmesinde duyular, kalp ve aklın birer kaynak olduğu zikredilmekle birlikte, bunlar arasında en çok önem verileni akıl olmuştur. Çünkü akıl düşünen, muhakeme eden, karar veren, doğru ve yanlışın ölçüsü olan esas ölçek ve esas kaynaktır. Diğerleri ise bu kaynakta işlenmek ve değerlendirilmek üzere malzeme toplarlar. Bu gerçek şu ayette gayet açık olarak şöyle dile getirilmektedir: "Yeryüzünde dolaşmıyorlar mı ki, orada onları akledecek kalpleri, işitecek kulakları olsun, ama yalnız gözler kör olmaz fakat göğüslerde olan kalpler de körleşir"⁽⁴⁶⁾. Ayetteki kalplerin kör olması ifadesi, onun duymaması ve anlamaması demektir⁽⁴⁷⁾. Bu nedenle Kur'an her ne kadar bu gibilerin kulakları duysa da, eğer onların akılları ve düşünme kabiliyetleri yoksa işitmelerinin mümkün olmayacağını, duyu mekanizmasının çalışmayacağını; duyu organlarını hakikati bulmak için çalıştırmanın ise akıl olduğunu⁽⁴⁸⁾ belirtmektedir. Bir de Allah'ın sözünü işittikleri ve akılları yattığı halde bile onu tahrif edenler ve anlamazlıktan gelenler vardır⁽⁴⁹⁾. Kur'an bunların Ehl-i Kitap (Yahudi ve Hristiyan)'dan olduğunu beyan ediyor⁽⁵⁰⁾. Çünkü Yahudiler Hz. İbrahim'in Yahudi, Hristiyanlar ise Hristiyan olduğunu iddia ediyorlardı. Halbuki Hz. İbrahim her ikisinden de öncedir. İşte Kur'an onların bu apaçık gerçeği bile düşünemeyecek kadar tutarsız ve akılsız olduklarından akıl ismini onlardan da kaldırmıştır.

Akıl yalnız başına eşyanın küllî olan prensiplerini idrak edebilir. Fakat eşyanın cüz'î hadiselerini ve onların teker teker hükümlerini bilemez. Meselâ, akıl Hakk'a inanmanın, doğru sözün, iyi işler yapmanın güzelliğini, doğruluk ve adaletin yerinde kullanılmasını, kötü şeylerden sakınıp iffetli yaşamının vb. iyi durumların güzelliklerini bilir ve kavrar. Bunun yanında meselâ domuz eti,

(43) Bakara 2/171; Enfal 8/22.

(44) Ebu'l-Kasım Ragıb el-İsfehânî, a. g. e. s. 126; S. Hayri Bolay, a. g. e. s. 241.

(45) S. Hayri Bolay, a. g. e. s. 241.

(46) Hacc 22/46.

(47) Hüseyin Atay, Kur'an'da Bilgi Teorisi, İstanbul, 1982, s. 43.

(48) Yûnus 10/42.

(49) Bakara 2/75.

(50) Âl-i İmrân 3/65.

akmış kan yemek, şarap içmek, insanın kendi kız kardeşi ile evlenmesinin vb. konuların hükümlerini akıl ancak din ile bilir ve öğrenir. Yine din doğru itikadın ve işlerin nizamı, dünya ve ahiret menfaatlerinin delili ve yol göstericisidir. Bu bakımdan akıl dinden uzaklaşırsa doğru yoldan sapmış olur. Bu ve benzeri durumlarda akıl doğru yolu din ile bulduğu içindir ki, Allah Kur'an'da: ". . . biz peygamber göndermedikçe hiç kimseye azap edici değiliz"⁽⁵¹⁾ buyurarak dinin akıl için bir ışık olduğunu vurgulamıştır.

Buraya kadar akıl hakkında bilgi vermeye çalıştık. Şimdi de onun işleyişi ve çalışması demek olan tefekkürden bahsetmeye çalışacağız.

B) Tefekkür

(فكر-يفكر-تفكير) (Bir şey hakkında düşünmek, düşünce) kökünden türetilen tefekkür (تفكير)lüğatte; etraflıca düşünmek, bir meseleyi halletmek için akli çalıştırmak, zihni yormak ve benzeri manalara gelmektedir.⁽⁵²⁾

Herhangi bir hususun zihinde tasarlanıp bir neticeye bağlanması demek olan tefekkür, bir fikir üretme işidir. Tefekkür ile bilinenler sayesinde bilinmeyene ulaşılmakta, diğer bir ifadeyle tefekkür belirli kurallara göre yapılmaktadır. Aksi takdirde plan ve programdan yoksun, tutarsız bir düşünme ortaya çıkar ki, buna tefekkür adı verilmez. Buna ancak dense dense fevrî ve anî düşünce denebilir. Düşünmeyi plânlı, programlı ve düzenli bir şekilde yürüten kimseye 'mütefekkir' (düşünür) denir.

Tefekkür, aynı zamanda felsefenin temel esaslarından biridir. Çünkü felsefî tahliller tefekkür boyutunda (laboratuvarında) gerçekleştirilir, tutarlı ve sistemli bir hale getirilir; bütün insanî bilgiler, felsefî sistemler, açıklamalar⁽⁵³⁾ ve hatta medeniyetler tefekkürün bir neticesidir.

Düşünmek, problemi çözmek için insanın zihnini çalıştırması vb. manalara gelen tefekkür; tasavvufî hayatın önemli bir unsuru olan murakebe-muhasebe denilen, ferdin kendini kontrol etmesi ve hesaba çekmesi meselesiyle de yakından ilgilidir. Bu içe dönük tefekkür bazen -yine iç dünyayı ihya etmek için- dışa dönük tefekküre de dönüşebilir. Gizli zikir, tefekkürün bir başka şeklidir⁽⁵⁴⁾.

Tefekkür aklın çalışması ve faaliyeti olduğuna göre onu akıldan ayır

(51) İsrâ 17/15.

(52) İsmail b. Hammâd, el-Cevherî, es-Sihah, Mısır, 1376/1956, II, s. 783; Ebu'l-Kasım Ragıb el-İsfahanî, el-Müfredât fi Karibü'l-Kur'an, Mısır, trs. 578.

(53) Hüsamettin Erdem, İlk Çağ Felsefesi Tarihi, Konya, 1987, s. 7.

(54) Mustafa Kara, Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi, İstanbul, 1985, s. 55.

düşünmek mümkün değildir. Bu ilgiyi şöyle bir benzetme ile ortaya koymak mümkündür: Akıl ile tefekkür arasındaki münasebet, makina ile onun çalışması arasındaki münasebet gibidir. Nasıl ki, çalışma makinadan ayrı olarak düşünülemezse tefekkür de akıldan ayrı düşünülemez. İnsanda bulunan bu makina ise eşi ve benzeri bulunmayan bir makinedir. Böyle bir eşsiz makina ve onun çalışması demek olan tefekkür sadece insana has kılınmıştır. Zaman ve mekâna bağlı olan insanın diğer algılarından daha geniş bir hürriyete sahip olan tefekkür, mümkün olan ve olmayan, gerçek ve gerçek dışı, ihtimali veya tesadüfi olan hemen hemen bütün sahaları kuşatma özelliği göstermektedir⁽⁵⁵⁾. Ama bununla birlikte düşünmenin tamamen kuşatamadığı sahalar da vardır. Meselâ Mutlak Varlık sahası, düşünmeden çok inanmanın temas kurabildiği bir sahadır.

Hemen hemen bütün ilim dallarında İslâm düşünürlerinin temel kaynağı olan Kur'an-ı Kerim'de ve onun açıklayıcısı durumundaki hadislerde, tefekkür ve onun faziletiyle ilgili bir çok hükümler bulunmaktadır.

Kur'an'da fikir (düşünce, düşünmek) kökünden türetilen tefekkür (fikir üretmek, düşünmek) terimiyle ilgili onsekiz ayet vardır⁽⁵⁶⁾. Ayrıca tefekkürle eş anlamlı olarak kullanılan tedebbür, nazar, ibret almak vb. diğer terimlere de yer geldikçe temas etmeye çalışacağız.

Kur'an, yaratılmışların en mükemmeli olan insana -inansın veya inanmasın- bütün şeylerin üstünde tek ve mutlak bir öğütte bulunur ki, o da 'tefekkür'dür.

Kur'an'da tefekkür eden ile etmeyenler, adeta gören ile görmeyenlere benzetiliyor ve şöyle buyruluyor: "De ki; görenle görmeyen bir olur mu? Hiç tefekkür etmiyor musunuz?"⁽⁵⁷⁾. O, insanın içinde bulunduğu varlıklar âlemine yani göklerde ve yerde olanlara ve onların insanın emrine verilmiş olduğuna dikkat çekmekte ve bütün bunlarda tefekkür eden kimseler için bir takım ibretlerin olduğunu⁽⁵⁸⁾ hatırlatmaktadır. F. Râzi'ye göre, Allah'ın çeşitli âyetlerde önce bu âlemlerle ilgili mevcut delilleri ortaya koyması, daha sonra da (إِنْ فِي... ذَلِكَ لآيَاتٍ لِقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ) âyetini ya da mana yönünden buna yakın âyetleri

(55) Necip Taylan, Ana Hatları İle İslâm Felsefesi, İstanbul, 1983, s. 28.

(56) Bakara 2/219, 266; Âl-i İmrân 3/191; En'am 6/50; A'raf 7/176, 184; Yûnus 10/24; Ra'd 13/3; Nahl 16/11, 44, 69; Rûm 30/8, 21; Sebe 34/46; Zümer 39/42; Casiye 45/13; Haşr 59/21; Müddesir 74/18.

(57) En'am 6/50.

(58) Ra'd 13/3; Nahl 16/11; Casiye 45/13.

zikretmesinin sebebi; delil getirmenin tamamlanabilmesi için düşüncenin ve teemmülün bu makamdan sonra da devam edeceği ve fikir alanının hala bâki kalacağını belirtmek içindir⁽⁵⁹⁾. Descartes da okumanın gayesini, düşüncenin karşısına çıkan bütün hususlarda doğru ve sağlam hükümler verecek bir seviyeye yükseltmek olduğunu belirtir⁽⁶⁰⁾.

Kur'an'daki âyetlerden de anlaşıldığı gibi insan için geniş bir tefekkür sahası ortaya çıkmaktadır. Böyle çok geniş ve dağınık bir alanın üstesinden de ancak derleyici ve toplayıcı olan akıl ve onun düzenli, plânlı ve programlı çalışma biçimi olan tefekkür gelebilir. Bu çok geniş tefekkür sahasında Kur'an bir taraftan insanın dikkatini tabiat üzerine çekerken, diğer taraftan da en önemlisi, âlemlerin değeri ve manası olan insanın bizzat kendisi hakkında tefekkür etmesini bizden istemektedir⁽⁶¹⁾.

Öte yandan Kur'an, tefekkürün faydasını büyük ölçüde imana, inanca bağlamış ve inanmayan inkârcıların tefekkürünün kendilerine hiçbir fayda vermediğini "canı çıkası ne biçim ölçüp biçti, düşündü"⁽⁶²⁾ âyetiyle ifade etmek istemiştir. Haktan ve hakikatten nasibini almamış olanlara Kur'an düşünüp ibret almaları için, kendilerinden önce kitap ve çeşitli belgelerle gönderilen peygamberlere uymayanların nasıl yok edildiğine bakmalarını tavsiye etmektedir⁽⁶³⁾. Yine Kur'an haktan, imândan nasibini almamış insanların Hz. Peygamber'e deli demelerine karşılık; "düşünmüyorlar mı ki, arkadaşları olan Peygamber'de deliliğin hiçbir eseri yoktur. O ancak açıkca uyarıcı bir kimsedir"⁽⁶⁴⁾ diyerek bu düşüncesizlerin hakikati göremediklerini, fakat tefekkür eden gerçek akıl sahiplerinin hakikati göreceğini açıklamaktadır. Allah Kur'an'da, kalpleri kararlı gerçeği anlamamakta ısrar eden inkârcıların kalplerinin taştan da daha katı olduğunu göstermek için şöyle buyurur; "Eğer biz Kur'an'ı bir dağa indirmiş olsaydık, dağ Allah korkusuyla baş eğerek parça parça olurdu"⁽⁶⁵⁾. Demek oluyor ki, bu tip insanların kalpleri dağ ve taşlardan daha sert, anlayışları ise bir bal arısının anlayışından daha kıt ve verimsizdir.

Kur'an bütün bu nasipsizler ve anlayıştan mahrumlar yanında, düşünen

(59) Fahrü'r-Râzi, Tefsiru'l-Kebîr, Tahran, trs. XIX, s. 5.

(60) Descartes, Akıl İdaresi İçin Kurallar (Tçv. Mehmet Karasan), İstanbul, 1966, s. 3.

(61) Bakara 2/266; Rûm 30/21; Zümer 39/42.

(62) Müddesir 74/18-19.

(63) Yûnus 10/24; Nahl 16/43-44.

(64) A'raf 7/184; Sebe 34/46.

(65) Haşr 59/21.

ve tefekkür edenleri övmekte⁽⁶⁶⁾ ve bütün âyetlerinde yaratıklar üzerinde inceden inceye düşünmemizi emretmektedir.

Kur'an'ın düşünme ve tefekkür hakkındaki bu engin uyarıları yanında Hz. Peygamber'in de aynı konuyla ilgili birçok hadisleri mevcuttur. Bunların en meşhurlarından birisi şudur: "Bir saatlik tefekkür, içinde tefekkür bulunmayan bin yıllık (yahut ta altmış yıllık) nafile ibadetten daha hayırlıdır"⁽⁶⁷⁾. Görüldüğü üzere Kur'an'ın övüp emrettiği tefekkürü, aynı şekilde Hz. Peygamber de her fırsatta övmüş, fakat bu hususta şu sınırlamayı getirmiştir: "Allah'ın bütün yaratıklarını tefekkür edin, fakat Allah'ın zatını düşünmeyin"⁽⁶⁸⁾. Zira akıl ve onun çalışması demek olan tefekkürle insan, Allah'ın zatını bilme ve O'nu idrâk etme kudretine hiçbir zaman sahip değildir ve olmayacaktır da. Çünkü insan aklı sınırlıdır. Bu sınırlı olan akıl ve duyu organlarıyla; zaman ve mekândan münezze, müteal (aşkın) olan ve her türlü tasavvurun üstünde bulunan Yüce Allah'ın hakikati anlaşılabilir. Buna insan aklının gücü yetmez; o ancak nesnelere dünyasında olup-bitenleri ve onlar ile ilgili olanları anlar ve kavrar. Bunun içindir ki, insan Allah'ın varlığını ve birliğini bilmekten sorumlu olduğu halde, O'nun zâtını bilmekten asla sorumlu değildir. Kendilerini Allah'ın zâtını bilme hususunda illa da sorumlu tutanlar ise mutlak surette şaşırır, sapıtır ve antropomorfist bir Tanrı düşüncesine saplanarak çıkmaza girerler. Şu halde İslâm Dini "Allah'ın zâtı" dışında her konuda düşünmeyi serbest bırakmış ve böylece insan için geniş bir tefekkür alanı ve imkanı ortaya koymuştur.

İslâm'da kendi başına bir ibadet olarak addedilen tefekkür diğer ibadetlerin gerçekleştirilmesinde bir makbuliyet ve rüçhaniyet sebebi olarak gösterilmiştir. Birçok hadiste tefekkürle yapılan ibadetin en makbul ibadet olduğu açıkça ortaya konulmuştur. Bu konuda Hz. Peygamber; "düşünülerek kılınan kısa iki rekat namaz, kalbin gafil bulunduğu bütün bir gece kılınan namazdan daha hayırlıdır"⁽⁶⁹⁾, "tedbir gibi akıllılık, tefekkürle yapılan ibadet gibi de ibadet yoktur"⁽⁷⁰⁾ buyurmak suretiyle ibadet esnasındaki tefekkürün önemine işaret etmişlerdir.

(66) I-i İmran 3/191.

(67) Aclûnî, Keşfu'l-Hafâ, Beyrut, 1351, I, s. 310, Ha. No. 1004.

(68) Suyûfî, el-Camiu's-Sağîr, Mısır, 1954, I, s. 132; Aclûnî, a. g. e. I, s. 311, Ha. No. 1005.

(69) İbni Kesîr, a. g. e. IV, s. 1507.

(70) Hüsamettin Erdem, a. g. e. s. 8, (Ali İrfan, Mufassal Ahlâk-ı Medenî, İstanbul 1327 R. s. 49'dan nakil).

Hangi açıdan bakarsak bakalım Kur'an, tefekkürün en büyük teşvikçisi olmuştur. Aynı teşviki Hz. Peygamber de yapmıştır. Çünkü düşünmek ve onun düzenli, plânlı, gayeli bir şekilde yürütülmesi olan tefekkür, hakikatleri ortaya çıkarmanın en emin ve en kestirme yollarındandır. Ancak insan tefekkürle gerçekleştirdiklerinin ve gerçekleştireceklerinin şuuruna varabilir. Bilmeden ve şuursuzca yapılan işin ise hiç kimseye faydası olmaz. Hele İslâm'a, Kur'an'ın anlaşılmasına hiç faydası olmaz. Kur'anî birçok hakikat, ancak onun ısrarla ve en çok tavsiye ettiği tefekkürle ortaya çıkabilir. Tefekkür tezgahında teorileri dokunmamış icraatlar kısa zamanda yok olmaya mahkumdur. Şimdi de Kur'an'da tefekkürün müteradifleri olan kavramlar nelerdir? onları vermeye çalışalım.

C) Kur'an'da Tefekkürle İlgili Ve Onun Müteradifi Olarak Kullanılan Terimler

Kur'an'da tefekkürle ilgili olarak kullanılan diğer terimlerin başlıcaları; nazar (نظر), tedebbür (تدبر), tezekkür (تذکر), ve anlamak manasına gelen (يفقهون)'dür.

(نظر-ينظر-نظراً) lügatte; bakmak, görmek, gözden geçirmek, düşünmek, bir işi iyiden iyiye düşünüp taşınmak vb. manalara gelmektedir⁽⁷¹⁾.

(رأى-يرى-رأياً) ise lügatte; duyular yoluyla görmek, tefekkür ve kalp yoluyla görmek, akıl ve idrak etmek vb. manalara gelmektedir⁽⁷²⁾. İstilahta ise düşünme, ilmi tefekkür, bilinmeyeni elde etmek için bilinenleri belli bir kaideye göre sıralamaktır⁽⁷³⁾.

Kur'an'da konumuzla ilgili olan nazar (نظر) ayetleri elliden fazladır⁽⁷⁴⁾. Rae (رأى) ile ilgili ise kırkın üzerinde ayet vardır⁽⁷⁵⁾.

Tedebbür (تدبر) de lügatte; bir işin akıbetini düşünüp, taşınmak, hakikati düşünme, tefekkür vb. manalara gelmektedir⁽⁷⁶⁾. Kur'an'da tedebbür ile ilgili

(71) el-Cevherî, a. g. e. II, s. 830; Ragib el-İsfehânî, a. g. e. ss. 758-759.

(72) el-Cevherî, a. g. e. VI, ss. 2347-2349; Ragib el-İsfehânî, a. g. e. ss. 303-305.

(73) Nurettin es-Sabûnî, Mâturidiye Akaidi (Tçv. Bekir Topaloğlu), Ankara, 1980, s. 211.

(74) Bkz. Bakara 2/259 ; Al-i İmran 3/137; Nisa 4/50; Maide 5/75; En'am 6/11, 24, 46, 65, 99; A'raf 7/84, 86, 103, 185, 198; Yunus 10/39, 43, 73, 101; Hicr 15/16; Nahl 16/36; İsra 17/21, 48; Hacc 22/15; Furkan 25/9; Neml 27/14, 27, 28, 41, 51, 69; Kasas 28/40; Ankebut 29/20; Rum 30/9, 42, 50; Fatır 35/43, 44; Saffat 37/19, 73, 102; Mü'min 40/21, 83; Zuhruf 43/25; Muhammed 47/10, 20; Kaf 50/6; Vakıa 56/84; Haşr 59/18; Nebe 78/40; Abese 80/24; Tarık 86/5; Müddesir 74/21.

üç ayet vardır⁽⁷⁷⁾.

Kur'an, bu ve benzeri ayetlerde daha çok müşahede ve deneye dayalı bir tefekkürü emretmektedir. İnsanın bu yolla gerçek bilgi sahibi olabileceğini zikretmektedir. Taakkul ve tefekkürle ilgili diğer ayetlerde olduğu gibi, bu ayetlerde de; Allah'ın varlığı, birliği ve yüceliği için yaratılmış olanlara bakılıp ibret alınması istenir. Göklerin ve yerin nasıl yaratılıp süslendiğine⁽⁷⁸⁾, yeryüzünde bulunan varlıkların yaratılış biçimlerine, bunlardan devenin yaratılışı⁽⁷⁹⁾, kuşların havada uçması ve Allah'ı tesbih etmesi⁽⁸⁰⁾, vb. konulara dikkat çekilerek tefekkür edilmesi istenmektedir. Kur'an yine yukarıda geçen ayetlerde insanın neden yaratıldığına⁽⁸¹⁾, yiyeceğinin ne olduğuna⁽⁸²⁾ dikkat çekmek suretiyle insanın kendisi hakkında da bilgi sahibi olmasını ister. Kur'an'da bir taraftan tefekkür emredilirken, diğer taraftan da, insanın idrak vasıtalarından; gözün kör, kulağın sağır⁽⁸³⁾, kalplerin ise mühürlü ve kapalı olması⁽⁸⁴⁾ halinde tefekkürden mahrum kalınacağı belirtilir.

Kur'an, tarihin tekerrür etmesinin sebebini, insanların kendilerinden önceki milletlere bakmamalarına ve onların başlarına gelenlerden ibret almamalarına bağlarken⁽⁸⁵⁾, yine inanan ve inanmayan kimseler için bir çok

(75) Bkz. . Nisa 4/41, 44; En'am 6/6; A'raf 7/148; Enfal 8/48; Yunus 10/59; Ra'd 13/41; Ibrahim 14/19; Nahl 16/48; İsrâ 17/99; Enbiya 21/30, 44; Hacc 22/18, 63, 65; Furkan 25/45-46; Şuara 26/7; Kasas 28/72; Ankebut 29/19, 67; Lokman 31/20, 29; Secde 32/27; Sebe 34/6; Fâtır 35/8, 27; Yâsin 36/31, 71, 77; Fussilet 41/15; Ahkâf 46/33; Mülk 67/19; Nuh 71/15; Fecr 89/6, 8; Fil 105/1.

(76) el-Cevheri, a. g. e. II, s. 665; Ragıp el-İsfehâni, a. g. e. s. 238.

(77) Bkz. Nisa 4/82; Mü'minun 23/68; Muhammed 47/24

(78) Bkz. . En'am 6/99; A'raf 7/185; Ra'd 13/41; Ibrahim 14/19; Nahl 16/48; İsrâ 17/99; Enbiya 21/30; Hacc 22/18, 63, 65; Furkan 25/45-46; Şuara 26/7; Ankebut 29/19, 20-21; Rûm 30/50; Lokman 31/20, 29; Secde 32/27; Sebe 34/6; Fâtır 35/8, 27; Yâsin 36/31, 71, 77; Fussilet 41/15; Ahkâf 46/33; Mülk 67/19; Nuh 71/15; Fecr 89/6, 8; Fil 105/1.

(79) Bkz. Gâşiye, 88/17-29

(80) Bkz. Mülk, 67/19; Nûr, 24/41.

(81) Yâ-sîn, 36/77; Abese, 88/17-20.

(82) Târik, 86/5; Yûnus, 10/59.

(83) A'raf, 7/185; Yûnus, 10/43.

(84) Enâm, 6/46.

(85) Bkz. Al-i İmran 3/137; Nisa 4/50; Maide 5/75; En'am 6/6, 11, 24; A'raf 7/84, 86; Enfal, 8/48; Yunus 10/39, 43, 73, 101; Hicr 15/16; Nahl 16/36; İsrâ 17/48; Enbiya, 21/44; Furkan 25/9; Neml 27/14, 51, 69; Kasas 28/40; Ankebut 29/67; Rum 30/9, 42; Fâtır 35/43, 44; Yâsin, 36/31; Saffat 37/19, 73; Mü'min 40/21, 82; Fussilet 41/15; Zuhuruf 43/25; Muhammed 47/10; Zâriyât, 51/43; Fecr 86/6-8; Fil 105/1.

ibret sahneleri ortaya koymuş, bunlardan da öğüt almalarını istemiştir⁽⁸⁶⁾. Tarihten ders almayan, akıl ve idrak vasıtalarını çalıştırmayan insanların hakikat gözleri önüne serilince "keşke toprak olsaydık"⁽⁸⁷⁾dan başka bir şey söyleyemeyeceklerini ve o günde taş ve toprak olmayı tercih edeceklerini belirtmiştir.

Kur'an'da tefekkür manasına kullanılan diğer bir terim ise (يذكر-يذكر) kökünden gelen tezekkür (تذكر)'dür. Lügatte; hatırlamak, bir şeyi zihinde tutmak, ezberlemek, anmak⁽⁸⁸⁾ vb. manalarına gelen tezekkür, Kur'an'da va'z ve nasihat, ibret almak ve düşünme gibi manalarda kullanılmıştır⁽⁸⁹⁾.

Yefkahûn (يفقهون) ise tefekkür manasına kullanılan bir başka kavramdır. (يفقه-يفقه-فقهًا)

kökünden gelen yefkahûn lügatte; bir şeyi gereğince anlamak, anlayış, bilinenle bilinmeyenin bilgisine ulaşmak vb. manalarına gelmektedir⁽⁹⁰⁾. Kur'an'da düşünme ve anlama manalarına kullanılan yefkahûn'la ilgili ondokuz ayet yer almaktadır⁽⁹¹⁾.

Buraya kadar Kur'an'da geçen tefekkür ve onun mütaradifleri olan kavramları ele alıp izah etmeye çalıştık. Şimdi de acaba akıl ve tefekkürün Kur'an'daki değer ve önemi nedir? Şimdi de gücümüz nispetinde bu meseleye yaklaşılmaya çalışalım.

(86) Kur'an'da ibret sahnelerinden sonra (إن في ذلك لآيات لقوم يتفكرون) için şüphesiz burada ayetler vardır.) şeklinde 60'ın üzerinde fezleke vardır. Bkz. Bakara 2/232 ; Al-i İmran 3/13; Nisa 4/84; Maide 5/38; A'raf 7/20- 21; Yunus 10/92; Hûd 11/103; Ra'd 13/61; Yusuf 12/7; Hicr 15/76, 77; Nahl 16/65, 66; Tâhâ 20/113; Mü'minun 23/21, 30; Furkan 25/37; Şuara, 26/65-66, 103, 121, 139, 157-158, 173-174, 190; Neml 27/52, 86; Ankebut 29/15, 24, 44, 51; ; Rum 30/22-23, 27; Lokman 31/31; Secde 32/26; Sebe 34/9, 19; Saffat 37/13; Zümer 39/52; Şura 42/33; ; Zuhruf 43/56; Casiye 45/3, 4; Muhammed 47/18; Kaf 50/37; Zâriyat 51/38, 41-42; Kamer 54/15, 17, 22, 32, 40, 51; Vakıa 56/84; Naziat 79/26.

(87) Nebe 78/40

(88) el - Cevheri, age, II, s. 665; Ragıp el-İsfahanî, age, ss. 259-260.

(89) Bkz. Bakara 2/221, 269 ; Al-i İmran 3/7; Nisa 4/84; Maide 5/38; En'am 6/80, 126, 152; A'raf 7/3, 26, 57, 130, 171; Enfal 8/57; Tevbe 9/126; Yunus 10/3; Hûd 11/24, 30; Ra'd 13/19; İbrahim 14/25, 52; Nahl 16/13, 17, 90; İsrâ 17/41; Tâhâ 20/44; Mü'minun 23/85; Nûr 24/1, 27; Furkan 25/50/62; Neml 27/62; Kasas 28/43, 46, 51; Secde 32/4; Fâtır 35/37; Saffât 37/13, 155; Sâd 38/43, 46; Zümer 39/9, 21, 27; Mü'min 40/13, 54, 58; Dûhan 44/58; Casiye 45/23; Zâriyat 51/49; Vakıa 56/62; Abese 80/4; A'lâ 87/9, 10; Gaşıye 88/21; Fecr 89/23.

(90) el - Cevheri, age, VI, s. 2243; Ragıp el-İsfahanî, age, ss. 557.

(91) Nisa 4/78; En'am 6/25, 65, 98; A'raf 7/179 ; Enfal 8/65; Tevbe 9/81, 87, 127; Hûd 11/91; İsrâ 17/44, 46; Kehf 18/57, 93; Tâhâ 20/28; Haşr 59/13; Feth 48/15, Münafikûn 63/3, 7

II. KUR'AN AÇISINDAN AKLIN DEĞERİ

Yaratılmışlardan sadece insana has olan akıl nimetinin İslâm'daki "değer ve önemi nedir?" "Akıllı olup ta bu nimetten istifade etmeyen ve etmek istemeyen kişi hangi sınıftandır? Ve bu gibiler kimlerle beraberdir. ?" Aklın yücelik değerini kazanması ne ile ve nasıl mümkün olur? "Akılla herşeyi kavramak mümkün müdür? Yoksa aklın kavrayamadığı sahalara var mıdır?" vb. sorular doğrultusunda konumuza açıklık getirmeye çalışacağız.

İslâm Dini'nin akla verdiği değer ve önemi ortaya koyabilmek için, öncelikle İslâm'ın ana kaynağı olan Kur'an ve Hadislere müracaat etmemiz gerekmektedir.

Hemen şunu belirtmek gerekir ki, Hz. Muhammed (S)'e yirmi üç yılda ilahî vahiyle indirilen Kur'an'ı Kerim'de yer alan her ayet ve Hz. Muhammed (S)'den rivayet edilen her sahih hadis, istisnasız olarak İslam Dini'nin akla dayalı ve aklın prensiplerine bağlı bir din olduğunu gösterir. Kur'an'ın yaklaşık her on ayetinden biri (tekrarlarıyla birlikte) taakkul, tefekkür, tedebbür, nazar, anlama, ibret alma vb. terimleri ihtiva etmesi, akla verdiği değer ve önemi göstermesi açısından yeterlidir. Bunlara bir de Hz. Peygamber'den akla dair nakledilen hadisleri ilave edersek İslâm'ın akla verdiği değer ve önem bariz bir şekilde ortaya çıkmış olur. İslâm, herşeyden önce, insana sorumluluğu yükleyebilmek ve onu muhatap kabul edebilmek için onun akıllı olmasını şart koşmuştur. İslâm Peygamberi, akıllı olmayanın dininin de olamayacağını belirtmiştir⁽⁹²⁾. Yani insan binasının temelini akıl taşını yerleştirmiştir. Nasıl ki temelsiz bir binanın ayakta durması mümkün değilse ve hiçbir değeri yoksa, akılsız bir insanın da hiçbir değer ve önemi yoktur. Uyanıncaya kadar uyuyandan, buluş çağına girinceye kadar mecnundan kalemin⁽⁹³⁾ kaldırılması⁽⁹⁴⁾ İslâmın akla verdiği değer ve önemden kaynaklanmaktadır. Allah'ın ilk olarak yarattığı ve kendisinden daha kıymetli bir şey yaratmadığı, onunla alıp, onunla verdiği, onunla mükafatlandırılıp, onunla cezalandırdığı akıl⁽⁹⁵⁾, niçin değerli ve önemli olmasın? İnsanı Allah'ın kulları arasında en mükerrem ve en şerefli mevkiye yükselten⁽⁹⁶⁾ kendisini bir gün kurtarıp⁽⁹⁷⁾ Allah'a yükseltecek olan⁽⁹⁸⁾ akıl niçin

(92) Darimi Mukaddime, 57

(93) Mesuliyet

(94) Tirmizi Hudûd, 1

(95) Aclûnî age. I, s. 263; Bedrüddin ez-Zerkeşî, et-Tezkira, Beyrut, 1986, s. 189.

(96) Darimi Mukaddime, 56

(97) Ahmet Ziyaüddin Gümüşhanevî, Ramuz el-Ehadis, İstanbul, 1982, II, s. 370.

şerefli olmasın? Dalâlete düşmekten, felakete sürüklemekten koruyan, iyi ve kötüyü, hak ile batılı ayırt edip, gören göz mesabesindeki akıl niçin değerli olmasın? İşte o akıldır ki, insanı kemâle erdirtir, dini müstakim, ahlâkı güzelleştirir ve imanı ise tamamlar⁽⁹⁹⁾. O, mü'minin aleti, kişinin binitini, dinin direği, ibadetin dayanağı, abitleri ibadete çağırın, müçtehitlerin sermayesi ve âhiret yurdunun imarcısıdır⁽¹⁰⁰⁾. Bu kadar değerli, önemli ve yüce olan akıl herkeste eşit olan bir nimet değildir. Hz. Enes'ten nakledilen bir hadiste meleklerin Allah'a arştan daha büyük bir şey yaratıp yaratmadığına dair sorularına, cevap olarak; aklın yaratıldığını, büyüklüğünün ise kum sayısı gibi bilinemeyeceğini, kumların sınıflara ayrılması gibi aklın da sınıflara ayrıldığını, insanların bazısına bir tane, bazısına iki, bazısına üç, dört, bazılarında ise daha çok verildiğini⁽¹⁰¹⁾, böylece insanların akılcı birbirlerinden farklı olduğunu belirtir.

Kur'an, "...bunlara akıl erdirenler, ancak ilim sahipleridir. "⁽¹⁰²⁾ "...bunu ancak ilimde derinleşmiş olan akıl sahipleri düşünebilir"⁽¹⁰³⁾, "...hiç bilenlerle, bilmeyenler bir olur mu? Doğrusu ancak akıl sahipleri öğüt alırlar"⁽¹⁰⁴⁾, vb. ayetlerde aklın değer ve önemini ilme bağlamaktadır. Akıl kendisini ne kadar ilimle süsler ve zenginleştirirse, o derece de itibarını kazanmış, kurtarmış olur. Bunun için Kur'an insanın bilgisini arttırması için beş duyusu ile kontrol edip deneyeceği varlıklara dikkat çekmektedir. Mesela göklerin ve yerin yaratılışına, gece ve gündüzün ard arda gelmesine, gece, gündüz, güneş ve ayın insanların istifadesine verilmesine, gökteki varlıklara, yere, yerdeki çeşitli varlıklara; taşa, toprağa, suya, denize mevsimlerin ardardınca gelmesine⁽¹⁰⁵⁾ hep dikkat çekmektedir. Kur'an bu varlıklara bakılmasını ve onlarda gördüğünü düşünmesini istemekle, düşünmenin önemine değinmektedir. Allah'ın yaratmış olduğu hiç bir varlık yoktur ki, onda insanın yararına bir şey bulunmasın! Allah'ı iyi tanımak ve günümüzün ilim anlayışına ulaşabilmek için mutlak surette yukarıdaki ayetler gibi kevnî ayetler üzerinde durmak gerekir. Kur'an bu ayetler üzerine dikkatleri çekmekle birlikte, onlar hakkında tafsilatlı bilgi vermez. Onları insanın

(98) Gümüşhanevî, a. g. e. I. S. 95.

(99) Gazzaâli, İhya u Ulumi'd-Din, (Tçv. A. Serdaroğlu), İstanbul, 1974, I, s. 212.

(100) Gazzâlî, a. g. e. I, s. 214.

(101) Gazzâlî, a. g. e. I, s. 224.

(102) Ankebût 29/43.

(103) Al-i İmran 3/7.

(104) Zümer 39/9.

(105) Bakara 2/164; Al-i İmran 3/190; Ra'd 13/14; Nahl 16/12; Tâhâ 20/54; Mü'minûn 23/80; Nûr 24/44; Rûm 30/24; Zümer 39/21; Hadid 57/17; Fecr 89/4-5.

kendi araştırmasına, incelemesine ve aklını kullanmasına bırakır. Yani müşahede ettiği varlıklar üzerinde insanı tefekküre davet eder. Böylece düşünmenin öneminin müşahadenin de üstünde olduğunu ortaya koyar.

Kur'an, duyularla akli birbirine pek sıkı bağlamış ve her ikisine de önem vermiştir. Duyusu olmayanın düşünemeyeceğini belirtmiştir: ". . . . sağırdılar, dilsizdirler, kördürler, bu yüzden akledemezler"⁽¹⁰⁶⁾. Duyuları olup ta düşünmeyenin, duyularından istifade edemediği ortaya çıkınca artık onların duyularının yok olduğunu kabul eder. Bu gibi kimseler bakıp ta görmeyen kimselerdir. Şaşkın, ne yapacağını bilmeyen bazı kimselerin veya insanın bazı durumları olur. İşte onlar, o anda, körleşmişlerdir. Bakarlar fakat göremezler: "sana bakıp durduklarını görürsün, oysa onlar görmezler."⁽¹⁰⁷⁾

Kur'an duyuları olduğu halde hakikati kavrayamayan sağır, dilsiz, kör ve akılsızların nasıl bir varlık olduğunu da ortaya koymakta tereddüt etmez ve onları bir hayvan, hatta daha sapık olarak nitelendirir⁽¹⁰⁸⁾. Onlar işitirler, görürler; ama bir insan olarak değil. Çünkü insanı hayvandan ayıran temel vasıf, görmek ve işitmek değildir; bu vasıf sadece ve sadece düşünmektir. Düşünmeyenler ise organizmanın işleyişi, yemek, içmek, doğurmak bakımından hayvandan pek farksızdırlar. Zira hayvanlar yaratılma gayeleri üzerine hareket ederler, kendilerine hizmet edenlere bağıdırlar, iyi davrananla kötü davrananları hemen fark ederler. Menfâtlarını ararlar, zarar verenlerden kaçarlar, yedikleri, içtikleri yerleri tanır, öğrendikleri yolları şaşırılmazlar. Duyuları olduğu halde hakikati kavrayamayan sağır, dilsiz, kör ve akılsızlar ise, hakikati kavramak şöyle dursun, iyi ile kötüyü ayırt edecek durumda bile değillerdir. Çünkü onların kalpleri gerçek ilimden uzak olduğu gibi, cahillikle de dopdoludur. Halbuki hayvanlar, bilmiyorlar; ilim olarak bir şeyler bilmeleri de gerekmiyor, aynı zamanda onların bilmemesi kimseye zarar vermiyor; fakat insanların bilgisizliği ise felaket ve kötülüklerin kaynağıdır. Bu bakımdan insanı diğer varlıklardan ayıran en önemli özelliği, akıl ve düşüncedir. Bu gerçeği Aristoteles "insan düşünen (akıllı) hayvandır" demek suretiyle dile getirmektedir.

Kur'an ". . . sen akılları olmayan sağırlara işittirebilir misin?"⁽¹⁰⁹⁾ hitabıyla akli olmayanın duyu verilerinden yararlanamayacağını da dikkatlere sunmaktadır. Demek ki, Kur'an hem duyulara hem de akla büyük değer

(106) Bakara 2/171.

(107) A'râf 7/198.

(108) A'râf 7/179; Furkan 25/44.

(109) Yunus 10/42.

vermektedir. Bunların birinin çalışmaması halinde ise insanın hiçbir fonksiyonunun kalmayacağını ifade etmektedir.

Kur'an diğer yandan, akıl gibi değerli bir nimete sahip olan insanın körü körüne taklitte de bulunmamasını istemektedir. "Onlara; Allah'ın indirdiğine uyun! denilince; Hayır, biz atalarımızı tapar bulduğumuz şeye uyarız, derler. Ya ataları bir şey akledemeyen ve doğru yolda olmayan kimseler idiysele?"⁽¹¹⁰⁾. Bu âyette akla ve mantığa dayanmayan kör bir taklitte ataların davranışlarına uyulmaması istenmektedir. Zira akla, mantığa ve bilime dayanmayan, geleneklerin tesirindeki aklın ve ilmin değer ve verileri reddedilir. Yine burada vahyin yanında akıl ve mantığın da önemi üzerinde durularak, vahyin akla aykırı olmadığı bilakis vahyin muhatabının akıl olduğu vurgulanmış oluyordur.

Kur'an, kendisini unutup da başkalarına iyilik edenlerin bu düşüncelerini vermektedir⁽¹¹¹⁾. Hz. Peygamber de, insanlara iyiliği öğretip onunla amel etmeyen âlimin misalinini, insanları aydınlatıp da kendisini yakan çıranın haline benzetmektedir⁽¹¹²⁾. Başkasını irşad edip kendisini unutmak, eli selamete çıkarıp kendisini ateşe atmak gibidir. Bu ise akıl sahibi insanların yapacağı bir iş değildir.

Kur'an'da aklın değer ve önemi, haram ve helâli kavrama açısından da ele alınmış, haram ve helâli birbirinden ayırt edecek tek kriterin akıl olduğu üzerinde durulmuştur⁽¹¹³⁾.

Kur'an bazı ayetlerde de "canı çıkası ne biçim ölçüp, biçip düşündü"⁽¹¹⁴⁾ diyerek kötü düşünceyi yermiştir. Buna karşılık iyi düşünmeyi daima övmüş⁽¹¹⁵⁾, gerçek akıl sahiplerine müjdelere vermiştir. Bir başka ayette "Şeytana ve putlara kulluk etmekten kaçınıp Allah'a yönelenlere, işte onlara müjdelere vardır. Ey Muhammed! Dinleyip de en güzel söze uyan kullarımı müjdele! İşte Allah'ın doğru yola erdirdiği kimseler onlardır. İşte onlar akıl sahipleridir"⁽¹¹⁶⁾ diye buyurularak gerçek akıl sahiplerinin kimler olduğunu açıklanmıştır.

Buraya kadar Kur'an ve hadislerin akla verdiği değer ve önemi belirtmeye çalıştık. İslâm'ın akla verdiği bu değer ve önemendir ki, akılcılık (rasyonalizm)

(110) Bakara 2/170

(111) Bakara 2/44

(112) İbni Kesir, a. g. e. II, s. 324.

(113) Bakara 2/179, 197; En'am 6/151.

(114) Müddesir 74/18-19.

(115) Al-i İmran 3/191.

(116) Zümer 39/17-18.

İslâm dünyasında büyük rağbet görmüştür; aklın sadece inanç alanında değil, düşünce ve felsefe sahasındaki gelişmelerde de büyük rolü olmuştur.

Şimdi de İslâm'ın bu kadar değer ve önem verdiği aklın çözemeyeceği, halledemeyeceği ve müdahalesi uygun görülmemeyen sahalara var mıdır? Varsa nelerdir? Biraz da bu mesele üzerinde durmaya çalışalım.

II. KUR'AN AÇISINDAN AKLIN KAVRAYAMADIĞI MESELELER

Kur'an ve hadislerin bu kadar önem ve değer verdiği aklın, kavrayamadığı ve çözüm getiremediği bazı alanlar ve meseleler de vardır. Bu gibi meseleler akılla kavranılıp anlaşılmaktan çok, kabul ve tasdiki (imani) gerektirir. Çünkü aklın da bir gücü ve sınırı vardır. Bundan dolayı ondan her şeyi kavramasını bekleyemeyiz. Kavrayacağı konular Kur'an ve hadislerde beyan edildiği gibi, kavrayamayacağı konular da açıkça ortaya konulmuştur. Meselâ, bu konuların başında Allah'ın zâtı gelir. Hz. Peygamber, Allah'ın zâtı dışında bütün yaratıklarını düşünmemizi istemiştir⁽¹¹⁷⁾. Böylece aklın Allah'ın zâtını kavrayamayacağı kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Zaten akıl, Allah'ın zâtını düşünmekle de sorumlu tutulmamıştır, sadece O'nun varlığını ve birliğini bilmekle sorumludur.

Aklın kavrayamayacağı bu tip meseleleri Kur'an, yeri geldikçe zikretmeyi ihmal etmez. Bilindiği gibi Kur'an'ı meydana getiren ayetler iki kısımdır. Bunlardan ilki, kesin anlamlı muhkem ayetler, ikincisi de yorum ve anlamlarının ne manaya geldiğini sadece Allah'ın bilebileceği fakat akıl sahipleri ve ilim erbabının da yoruma tâbi tuttuğu müteşabih ayetlerdir⁽¹¹⁸⁾. Bu ayetlerden müteşabih olanların gerçek mana ve mahiyetlerini akıl idrak edemez. Yine Kur'an'a göre, akıl sahibi kimselere bu ayetler için düşen görev, bunların gerçek manalarını sadece Allah'ın bileceğine iman etmeleridir⁽¹¹⁹⁾.

Kur'an'a göre aklın kavrayamayacağı diğer bir husus da *ruhun mahiyetidir*. İnsanların ruh hakkında fikirler ve görüşler ortaya atması insanlık tarihi kadar eskidir. Bugün bile ruh hakkında değişik görüşler ileri sürülmektedir. Bunların yanında ruhun varlığını inkâr edenler bile vardır. Meselâ, materyalistler ve onlara paralel görüşte olan naturalistler ile pozitivistler ruhun varlığını inkâr etmişlerdir⁽¹²⁰⁾. Ancak diğer taraftan pozitif ilimler, felsefe ve psikoloji ile uğraşan âlimlerin bir çoğu ise ruhun varlığını ispat edip mahiyetinin

(117) Aclûnî a. g. e. I, s. 310, Ha. No. 1004.

(118) Al-i İmran 3/7.

(119) Al-i İmran 3/7.

(120) Süleyman Toprak Ölümünden Sonraki Hayat, Konya 1986, s. 219.

kavranamayacağını belirtmişlerdir⁽¹²¹⁾. Ruhun mahiyeti konusunda Hz. Peygamber'e de çeşitli sorular yöneltilmişlerdir. Bu sorulara karşı cevap olarak İsrâ suresinin seksen beşinci ayeti nazil olmuştur: "De ki; ruh Rabbimin emrindedir. Bu hususta size çok az bilgi verilmiştir"⁽¹²²⁾. Böylece Kur'an ruhun hakikatini tam olarak bilmenin Allah'a ait olduğunu, insanın ise ondan çok az birşey bilebileceğini açıklamıştır. Gerek materyalistler ve gerekse onlar gibi düşünenlerin ruhu inkâr etmelerinin sebebi, onun mahiyetini akıl ve deney sınırlarına sığdıramamalarındandır. Zira ruhun mahiyet ve hakikatini akıl idrak edemez. Ancak eserlerini görerek ruhun varlığını kavrar ve var olduğunu bilir. Tıpkı elektriğin varlığının bilinip mahiyetinin bilinmemesi gibi.

Aklın bilemeyeceği konulardan bir diğeri de kıyamet saati (vakti) ve ahiret âlemidir. Hz. Peygamber'e en çok sorulan meselelerden birisi de kıyamet vaktidir. Bu meseleyi en iyi dile getiren nass Cibril hadisidir. Cebrail'in Hz. Peygamber'e bu konu ile ilgili sorusuna Hz. Peygamber "bunda sorulanın ilmi, sorandan ziyade değıldir. "⁽¹²³⁾ şeklinde cevap vermiştir. O, ancak kıyametin emarelerini sıralayabilmiştir. Kur'an aynı konu ile ilgili olarak o saatin bilgisinin sadece Allah'a mahsus olduğunu zikretmekle yetinir⁽¹²⁴⁾. Ve yine ahiret hayatının ve oradaki varlıkların mahiyetinin ne olduğunu da akıl ispat edemez. Zira ahiret hayatı bir iman meselesidir. O da ancak ilâhi kaynaklı bilgi (vahiy) ile açıklanabilir, akılla değıil. Kur'an bu hususu; "insanlar ilimleri ile ahireti kuşatamazlar"⁽¹²⁵⁾ diyerek dile getirmektedir. Kur'an; "ceza günü"⁽¹²⁶⁾, "hüküm günü"⁽¹²⁷⁾, "yakıcı ateşin mahiyeti"⁽¹²⁸⁾, "siccîn"⁽¹²⁹⁾, "hutame"⁽¹³⁰⁾, "zor geçit"⁽¹³¹⁾, "cennetteki yüksek katlar (illiyûn)"⁽¹³²⁾, "kadir gecesi"⁽¹³³⁾ vb. ahiretle ilgili aklın ulaşamayacağı konuların mahiyetlerine dair soruları insanlara yöneltir, cevabını

(121) Süleyman Toprak a. g. e. s. 220.

(122) İsrâ 17/85

(123) İmam Muhyiddin Nevevî, 40 Hadis, (Tçv. Ahmet Naim), Ankara, 1981, ss. 10-11, Ha. No. 2.

(124) A'raf 7/187.

(125) Tâhâ 20/110.

(126) İnfîtâr 82/17, 18.

(127) Mürselât 77/14.

(128) Müddesir 74/27.

(129) Mudaffifin 83/8.

(130) Hümeze 104/5

(131) Beled 90/12

(132) Mudaffifin 83/19.

(133) Kadir 97/2

da yine kendisi verir.

Aklın kavrayamayacağı bir başka alan da Levh-i Mahfûz'dur. Onu insan aklının kavraması mümkün değildir. Onun mahiyet ve hakikatini ancak Allah ve O'nun özel izin verdikleri bilebilir. Buraya bağlı olarak kaza ve kader hususundaki tartışmaları Hz. Peygamber engellemiştir. Bu konunun daha fazla karıştırılmamasını istemiştir. Çünkü insan akli kaza ve kader meselelerini de çözüme kavuşturamaz.

Yine Kur'an'da zikredilen bir takım hadiseler vardır ki, bunları da insan akli kavrayamaz. Meselâ, Hz. Musa ile Hızır arasında geçen yolculuk esnasındaki olaylar buna bir örnek teşkil etmektedir. Kıssaya göre, Hz. Musa ile Hızır yolculuk yaparlar. Hızır, yolda yapacak olduğu davranışlar hakkında Hz. Musa'dan soru sormayacağına dair teminat alır. Yolculuk esnasında Hızır bir gemiyi deler, sonra bir erkek çocuğu öldürür, daha sonra da yıkılmak üzere olan bir duvarı doğrultur. Hz. Musa, hiç bir soru sormayacağına dair söz vermesine rağmen bu olayların üçüne de itiraz eder. Nihayetinde arkadaşlıkları sona erer. Hızır yapmış olduğu bütün davranışların hikmetlerini birer birer açıklar⁽¹³⁴⁾. Bu hadiseden de anlaşılacağı gibi insan akli bir kısım olayların hikmetlerini kavrayacak durumda değildir.

İşte buraya kadar açıklamaya çalıştığımız bu konular ve benzerleri insan aklının kavrayacağı meseleler değildir. İnsan akli bunları ancak ilâhi bilginin ışığı altında kabul ve tasdik edebilmektedir. Bütün bunlardan da anlaşıldığı gibi akıl, gücü sınırını aşan konularda söz sahibi değildir, böyle bir gayretin içine girerse şaşırır ve neticede sapıtır.

Sonuç olarak; bütün konularda olduğu gibi, dini konularda da akıl esastır. Dinî meseleler akıl platformunda ele alınıp, bu saha ile ilgili tutarlı ve doğru görüşler ortaya konmaya çalışılır. Çünkü inancın ve dinin varlığını bulduğu temellerden biri de insanın tefekkür hayatı ve düşünebilme özelliğidir. Gerek belirli kısım ve derecelere ayrılсын ve gerekse her hangi bir ayırıma tabi tutulmasın, faal aklın tesiriyle etkin bir duruma geçen akıl ve dolayısıyla onun çalışması demek olan tefekkür sayesinde insan; kendisi, tabiat ve tabiat üstü hadiseleri kavramaya çalışır. Bunun sonunda bir çok şeylerin bilgisine vakıf olabildiği gibi bir Tanrı şuuruna da varabilir.

İnsanı diğer yaratıklardan ayıran, düşünme ve muhakeme etme gücüne sahip olan akıl, İslam Dini'nin de dayandığı birinci esastır. O akla hitap eder,

(134) Kehf 18/66-82.

fikri muhasebeye çeker, idrak ile münakaşada bulunur. Allah'ın, varlığı, birliği ve yüceliğinin taklitle değil, akıl, tefekkür, tedebbür ve nazarla bilinmesini ister. Bunun için de tabiat denilen şu muazzam tabloya dikkat çeker. Böylece herkesin aklını kullanarak gerçeği ve doğruyu bulmasını, gördüğü herşeyi körü körüne taklit etmesini ve akıl süzgecinden geçirmesini ister.

Ancak bunu yaparken İslam, peygamberler hariç, herhangi bir kişi ya da sınıfa ruhani bir sulta ve otorite yetkisi tanımamakta, akıllı olan herkesin din karşısındaki durumunu eşit saymaktadır. Bunun için Allah insanı akıl ve fikirle şereflendirmiştir. Böyle olmakla birlikte İslam, düşünceyi kuvvetlendirmiş, fikri düzeltilmiş, akla rehber olmuş, ulaşamadığı hakikatleri kendisine ulaştırmış, göremediği zarar ve tehlikelerden onu korumuştur. İlk nazil olan ayetin "oku" diye başlaması İslamın akla, ilme ve düşünceye verdiği önemi göstermektedir. İslamın akla vermiş olduğu bu yüksek değerdir ki, hiç kimseye; aklın alsın veya almasın, her halde iman ile mükellefsin, iman meselesini münakaşa ve münazaraya aklın selahiyeti yoktur" denilmemiş ve denilemez de. Böylece İslam akli ve fikri donukluktan ve taşlaşmaktan kurtarmış ve aktif hale getirmiştir. Ancak İslâm'ın bu şekilde değer verdiği akıl varlığına, din âlimlerinin bakış açıları farklılık arzeder.

Diyebiliriz ki, insanın kendisini bilmesinde yegane yetkiye sahip olan akıl, Mutlak Varlık'ı bilmede de mutlak otoritedir. Fakat bu yetki, Mutlak Varlık'ın zâtı gibi, diğer mahiyetleri kavranılamayan sahalarda söz konusu değildir. Bu tür sahalarda için akıl yetersiz kalır. Bu sahalarda hariç, akli son noktasına kadar çalıştırmak ve zorlamak gerekir. Organizmanın yaşantısını devam ettirebilmesi için nasıl ki, gıdaya ihtiyacı varsa, akıl da tam manasıyla görevini yapabilmesi için azami ölçüde ilim gıdasından yararlanmalıdır. Zira akılsız ilim topal, ilimsiz akıl ködür.